

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri, tarixçi

III yazı

Oğuzlar

Oğuzlar Oğuz xanın (Metenin) idarəsi altında toplanıb siyasi birlik quran türk boylarının ümumi adıdır. Öncə "Boz-ox"lar və "İç oxlar" adıyla iki böyük qrupa, sonra da Oğuz xanın altı oğlunun ətrafında yarımqruplara ayrılmışdılar.

Oğuz elində siyasi təşkilat

Dastanlardakı oğuz elində feodal səciyyəli bir siyasi quruluş nəzərə çarpır. Hər bəyin özünə aid və üzərində yalnız özünün hakim olduğu bir ərazisi var. Bəylər yurdlarında ki ordalarında yaşayaraq, başında durduqları boyu idarə edirlər. Ordalarda qələbəlik bir xalq var idi. Orda sahibi və ailəsi, nökrələr, xidmətçilər, çobanlar da burada yaşayırdı. Oğuz başbuğlarının ən yaxın əyanları oğul, qardaş kimi əqrəbalardan təşkil olunurdu. Döyüşlərdə iştirak edənlərə ərmağandan başqa qələbə ölkə (dirilik) verildiyi qeyd edilir. Oğuzlarda timar sistemi, yaxud ona bənzər bir sistemin olduğunu təsəvvür etmək çətindir. Ordalarda feodalların ümumi işlərini gördükləri divanları var idi. Onların ən yaxın adamları naiblər idi. Bəylərbəyi Qazanın naibinin adı Əliq Qoca oğlu Sarı Qılıb idi ki, Şöklü Məliyin Qazanın ordasına basqını zamanı ölmüşdü. Oğuz yabqularının naiblərinə kül-ərkin (küzərgin) deyildiyi məlumdur. Oğuzlar islam dinini qəbul etdikdən sonra kül-ərkin kəlməsini işlətməmiş, ona görə də bu söz tədricən unudulub getmişdir.

Bayandır xan

Oğuz elinin hökmdarıdır. Atasının adı Qamğandır. Bəylərbəyi Qazan xan onun kürekenidir, oğlu və ya hər hansı bir kişi qohumu yoxdur. Divanından və ordasından kənara çıxmaz. Şəxsiyyəti bəylərbəyi Qazan bəyinki ilə qarışdırılır. Ağqoyunluların (1378-1508) özlərini Bayandır xanın nəvələri saydıqlarını bilirlik. Digər tərəfdən hökmdarın boy adını daşması, onun dastanlara Ağqoyunlu xanədanına yarımaq məqsədi ilə sonradan daxil olduğu etimalları güvətləndirir. Ancaq Bayandır xanın atası Göy xan deyil, Qamğam adlandırılır. Bu necə izah oluna bilər? Əgər dastanlardakı Oğuz eli XI əsrdəki oğuzlardısa, onların başında bir yabqu ailəsinin dayanması olduqca zəif bir etimaldır.

Bəylərin ağalın öz qol bəyləridir. İç-oxların qol bəyi eyni zamanda boz-ox qolu bəyinin də rəhbəridir. O bu sifətlə bəylərbəyi ünvanı daşıyırdı. Bəylərbəyinin ağası isə xan, yəni hökmdardır. Əyanların vəzifəsi ağalannı ziyarət və onların çağırışlarına itaət etmək idi. Bayandır xanın sərhəd bəyi olan Bəkil hər il Bayandır xanın divanına gəlir və ona gətirdiyi hədiyyələri təqdim edər. Boz-ox başbuğu Aruz məyyətinde öz qolunun bəyləri olduğu halda bəylərbəyi Salur Qazanı ziyarət edirdi. Rəhbərlərin vəzifələrinə gəlinca, onlar tabeliklərindəkiləri vəzifəyə təyin etməli, yanlarına gələnləri, yaxud çağırılanları ənənəyə uyğun olaraq qarşılamalı, eyni səviyyədəki adamlara eyni rəftar göstərməli, onların heysiyyətlərinə toxuna-çaq, qəlbənlərini qıracaq heç bir davranışa yol verməməli idilər. Xanlar xanı Bayandır xan ildə bir dəfə ziyafət verərək bütün oğuz bəylərini qonaq edər.

Salur Qazan bəy

Bəylərin başı və onların hamisidir. Buna görə də dastanlarda Salur Qazan bəy bəzən bəylərbəyi ünvanı ilə yad edilir. Qazan bəyin atasının adının Ulaş olduğu da söylenebilir; "Şəcərəyi-Tərakimə" də isə Enkiş göstərilir. Salur Qazan da ildə bir dəfə bütün tabeliyindəkilər toplaşdıqları zaman yağmalı bir toy verir, toydan sonra bəylər onu salamlayaraq yurdlarına qayıdırdılar. Ancaq bəylərbəyi Qazan son dəfə məlum olmayan səbəbə görə, yağmalı toyunu boz-oxların iştirakı olmadan, yalnız iç-oxlarla, yəni öz qolunun bəyləri ilə keçirmişdi. Qazan bə-

olan "Oğuznamə"lərin "Dədə Qorqud" dastanlarından ayrı bir xüsusiyyətə malikdir. Yəne "Şəcərəyi-Tərakimə"də Burla Xatun altın güzgü (aynalı) olaraq da vəsf edilir. Salur Qazan və Burla Xatunun tək bir oğulları vardır ki, bu da Uruzdur (Urusdur). Bu ad hər halda xalq adı olan rus ilə eynidir. XIV əsrdə məmlük emirlərinin bəziləri həmin adı daşıyırdı. Qızıl Orda xanı Toxtamışın Urus Qoca adlı bir emirini də tanıyırdı. Qazan bəy nəyə görə oğluna bu adı qoymuşdu? Buna qaneəddi bir cavab tapmaq hər halda asan deyildir. Qazanın dayısı, boz-oxların başçısı da (təxminən) eyni adı daşıyırdı. Aruz Qoca "Şəcərəyi-Tərakimə"də Urus od (atəş) gözlü kimi təsvir edilir.

laması nəticəsində öldüyü bildirilir. Qıyan Səlcuq sözlərinin ilk kəlməsi bir oymağın adıdır, yoxsa ləqəbi- dir, bilinmir. Hər halda ikinci ehtimal daha güvətlidir.

Təpəgözü məğlub edən Basata gəlinca, onun adı iç-ox-boz-ox çəkilməsinə aid dastanda da çəkilir, amma aqibəti haqqında bir məlumat verilmir. Görəsən, o da atası Aruz Qoca kimi qardaş qırqınında öldürülmüşdür? Aruz Qocadan sonra boz-oxların başçısı kimi onun nəvəsi, Qıyan Səlcuğun oğlu Dəli Dündarı görürük. Dəli Dündar bəzən Qazandan sonra ikinci, bəzən də Qazanın qardaşı Qara Günədən sonra üçüncü sırada dayanır. Onun haqqında deyilən "bir savaşa üç kəz Qazanı atdan yıxan" ifadəsi digər

şübhəlidir. Bu ailənin iç-oxlardan olması da ehtimal edilir. Bu bəy haqda ayrıca: "Qur qurma quşaqılı, küllahı altın günəli" də deyilir.

Bügdüz Əmən: boz-ox qolundan olduğu göstənilir. Halbuki bügdüz boyu iç-oxların boyudur. Boz-oxların Aruzdan sonra gələn ən nüfuzlu bəyi kimi nəzərə çarpır. Ləqəbi "bıyığı qanlı"dır: bundan əvvəl adı çəkilən Yeynəyin dayısıdır. Peyğənbərin üzünü görə yeganə oğuz bəyi olduğu söylenir. Aruz ilə Qazan arasında düşmənçilik və döyüşlərdə Bügdüz Əmən də adı çəkilir.

Dədə Qorqud dastanlarında bədi ünsürlər.

İşıq: Dədə Qorqud dastanlarında işığın hər yerdə çox mühüm və müqəddəs bir ünsür olduğunu görürük.

Ağac: Mədəniyyət bəyiyi olan ağac da oğuz-türk dastanlarında mühüm yer tutmuş və işıq kimi, ağac da islamdan sonrakı türk dastanlarında da yaşamışdır ("Dədə Qorqud" dastanları).

Ana dili kitabımız —

"Dədə Qorqud" dastanı

yin bu hərəketi boz-ox bəylərini, xüsusən bu qolun başçısı Aruzu hidətləndirmiş və hətta ona düşmən etmişdi.

Salur Qazan bəy öz qovmi üzərində unudulmaz xatirələr buraxmışdır. Türkmənlərin hər yerdə ataları kimi unutmadıqları iki şəxsiyyətdən biri odur (digəri Dədə Qorqud). Oğuz elinin başçısı, bəylərbəyi Qazan bəy dəyanətli, cəsur, özünə inanan, rə-

bir iç-ox-boz-ox döyüşünə işarədir.

Şir Şəmsəddin

Şir Şəmsəddin: Atasının adı Qəflət Qocadır. Müsəlman ərəb daşıyan iki bəyden biridir. Şir Şəmsəddin "cəsurcasına Bayındır xanın yağısını basan"sözü ilə təriflənir.

Beyrək

Beyrək: Qazanın inağıdır, iç oğuzdandır. Böyük feodalların ən yaxın adamları arasında inaqlar da nəzəri cəlb edir. Inaqlar hökmdar və bütün bəylərin həmişə yanlarında gəzən, onların şəxsi həyatlarına daxil olmuş adamlar idi. Inaqların kəlməsinə Kaşğaridə və digər əski əsərlərimizin heç birində rast gəlinmir. Səlcuqlarda hökmdara çox yaxın adamlara bəzən xas bəy deyilirdi. Inaqların sözü Oğuz Türk İmperatorluğu olan Elxani dövründən (1256-1388) etibarən işlədilməkdədir.

Bəylərin, bəy uşaqlarının heç bir zaman yanlarından ayrılmayan dostları var idi ki, onlara ümumi olaraq yoldaş deyildiyi məlumdur. Yoldaş kəlməsi Elxanlılar dövründə nökrə anlamında işlədilir. Lakin dastanlarda nökrə sözü yoldaşın sinonimi kimi işlədilmişdir. Beyrək Qazanın inağı olaraq çox yaraşığı bir gəncdir, ona görə çox vaxt inqab ilə gəzirdi. Beyrək istər gözəl görkəmi, istərsə də əla əxlaqı ilə "qalın oğuzun imrəncəsi" ləqəbini almışdı. Onun haqqında "apalaca gərdəyinə qarşı gələn, yeddi qızın umudu" sözləri də söylenir. Sonuncu dastana görə Beyrək Aruz tərəfindən öldürülmüşdür.

Yeynək

Yeynək: Qazılıq Qocanın oğludur. Qazılıq Qocanın Bayındır xanın vəziri olduğu söylenir. Görünür, Qazılıq Qocanın adı eyniadlı dağın adından alınmışdır. Yeynəyin öz atası Qazılıq Qocanı əsirlikdən qurtardıqına dair bir dastan vardır. O, bir yerdə bəylər başı olaraq vəsf edilir. Bu, Yeynəyin bir zamanlar bəylərbəylik etdiyi hökmünü çıxarmağa kafi olmasa da, onun yüksək mövqeli bir bəy olduğuna işarədir. Yeynəyin Qazana "keşiş" dediyi və "qalın oğuz bəylərini bir-bir atlarından yıxdığı" da söylenir. Bunlar Yeynək və Qazan arasında səbəb və təfsilatını bilmədiyimiz bir vuruşmanın olduğu bir ifadədir. Yeynəyin ailəsinin köklü və ən qüdrətli ailələrdən biri oldu-

Qadın: Əski türk cəmiyyətində qadın bəzən ailə reisi olmuşdur. Bu əski türk dastanlarında qadın hər zaman evin dirəyi, kişinin vəfali yoldaşı və uşaqlarının anası olmuşdur. Bu qadın anlayışının xüsusiyyətləri islamdan sonrakı dastanlarda da davam etmişdir. XII-XIV əsrlərdə oğuz dastanlarında Dədə Qorqud boyları bunu bədii bir şəkildə görürük.

Boz Qurd: Türklərin əski zamanlarda totəmpərəst olduqlarına inanılanlar Boz Qurd onların totemi saymışlar. Dastanlarda Boz Qurd türklərin cəddi olaraq həyat və savaşa gücünü təşkil edir və hər zaman rəhbər vəzifəsini ifa edir. Boz Qurd "Dədə Qorqud" dastanlarında da mübarək sayılır və Qazan xana rəhbər kimi yol göstərir.

Su: Əski türk dastanlarında su və su sevgisi diqqətli cəlb edilir.

Ağsaqqallar: Dastanlarda xaqanların məsləhət alıb, hörmət edədikləri ağsaqqallar vardır. Ağ saqqallı, ağ dəyənəkli və təcrübəli olan bu yaşlı adamlar xüsusən gənc hökmdarlara yol göstərirlər.

Musiqi: Musiqi ilk çağlarda evvəla dini heyacanı səsləndirən bir sənət olmuş, sonra hər növ həyat hadisələri ilə birləşmişdir. Dini mərasimlərdə, uğurlu ov zamanı, savaşlarda, ərək əsnasında, doğmaq və ad vermək mərasimlərində, eşq macəralarında sazların səsi insanları coşdururdu.

Saz sairələrinin ən əski ilahi (tanrı üçün) söylədikləri şeir və qeyri qeyri-dini şeirlərini sazla söylədikləri məlumdur. Türklərin əskidən zəngin musiqiləri var idi. Musiqi aləti ilə çaldıqları ahənglərə küy və ya kök deyirdilər.

Qopuz: Müxtəlif saz alətləri arasında qopuzun xüsusi yeri vardır.

At: At da dastan qəhrəmanlarının vəfali və sədiq yoldaşdır. Oğuz türkləri at da qadın və silahları kimi öz namusları bilməmişlər. At sevgisi islamdan sonra da türklər arasında davam etmişdir.

Dədə Qorqud dastanlarının əhəmiyyəti.

Dədə Qorqud dastanları, daim təkrar etdiyimiz kimi, Türkiyə, Azərbaycan, İran və Türkmənistan da yaşayın Oğuz Türklərinin, yaxud ümumi bir terminlə, Qərib türklərinin biza məlum olan qədim dastanlarıdır.

himdil, comərd, xalqa qarşı şəfaqətli, bəylərə qarşı nəzakətli, tərifləri xoşlamayan bir şəxsiyyət kimi nəzərə çarpır. "Şəcərəyi-Tərakimə"dəki mənzumədə də onun düşməne qarşı qazandığı müvəffəqiyyətlərdən və xalqa göstərdiyi yaxşılıqlardan bəhs olunur.

Burla Xatun

Bəylərbəyi Qazanın arvadı Burla Xatun idi. Misirdə məmlüklər dövründə türk dilinə dair yazılmış bezi əsərlərdə, burlanın üzüm mənasında olduğu söylenilir. Bu kəlmənin qıpçaqca olduğu başa düşülür. Buna görə də ortada iki ehtimal var: ya Burla Xatun bir qıpçaq bəyinin qızıdır, ya da bu adı daşıyan bir qıpçaq şahzadəsinin adını götürmüşdür. "Şəcərəyi-Tərakimə"də Burla Xatun Sündün bəyin qızı kimi göstərilir. Lakin bu Sündün bəy haqqında heç bir məlumat verilmir. Yəne orada Burla Xatun bizim dastanda olduğu kimi, "boyu uzun" olaraq vəsf edilir. "Şəcərəyi-Tərakimə"yə mənəb